

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Մ Ի Հ Ր Ը Հ Ա Յ Ո Յ Մ Է Ջ

(Շարտադրություններ)

3.

Ակնհերեւ է Մհերի էլ դիւացումը:

Արդի ժողովրդական վէպի մէջ Մհերի բնաւորութեան երկուութիւնը վաղուց մատնանշել է Արեղեանը: Սրա կարծիքով Մհերը նոյն իսկ աւելի չար է, քան բարի... բնաւորութեամբ դիւական. առասպելի հնազոյն ձեւը դիւական Մհերի առասպելն է, որի մէջ ժամանակի ընթացքում մտել են բարի դիւցազնի արարքներ ու դժեր. սրա հետեւանքով էլ սկզբնապէս չար Մհերը դիւցազնացել է եւ դարձել ժողովրդին սիրելի Դաւթի որդին¹: Այլապէս ասած՝ Արեղեանի կարծիքով ինչպէս Արտաւազդի առասպելի, այնպէս եւ Մհերի զրոյցի մէջ կատարուել է ոչ թէ դիւացում, այլ ապադիւացում:

Կրօնների ու դիւցաբանութեան պատմութեան մէջ ապադիւացումը նոյնքան հնարաւոր երեւոյթ է, որքան եւ դիւացումը, սակայն այս a priori հնարաւորութիւնը դեռ չէ ապացուցում ներկայ թանձրացեալ դէպքում, թէ Մհերի բնաւորութիւնն ու ժամանակներում է դիւական դարձել: Ինչպէս որ Արտաւազդի առասպելի ուսումնասիրութեան ժամանակ Արեղեանի միակողմանութիւնն առաջ էր դալիս հանդամանքից, որ բանասէրն անտեսում էր Շիրազի զրոյցներն, այնպէս էլ այս դէպքում նրա սխալները բոլորում են այն պարագայից, որ նա մտահան է անում Միհրի առասպելն ամբողջովին եւ չի կռահում Միհր, ու Ամիրան անունների ստուգարանական կապակցութիւնը: Այս անունների ստուգարանութիւնը, Միհրի առասպելը Կովկասեան զրոյցների հետ համեմատելը եւ «Մհերի դռան» ու Dar-i-Mihr-ի առաջնութիւնը միանգամից կը լուսաւորէր տեսարանը, եւ կ'երեւար, որ անհնարին է ժխտել Միհրի առասպելի ու Կովկասեան դիւցազնի զրոյցների ընդհանուր ու էական նմանութիւնը: Մասնաւորապէս այն բովանդակ, երբ յայտնի

դառնար, թէ մեր Մհերը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ հուր-արեւ Միհրը, կը լուծուէր նաեւ այն հարցը, թէ որն է սկզբնական առասպելը — դիւամա՞րտ Մհերինը, թէ՞ դիւահան Մհերինը, եւ թէ արդեօք կատարուել է դիւացո՞ւմ, թէ՞ ապադիւացո՞ւմ: Պարսից առասպելի մէջ Միթրան սկզբից մինչեւ վերջ լոյսի ու բարու Աստուած է. խաւարային ու դիւական դժեր նրա մէջ չկան բնաւ: Եթէ Մհերը Միհրն է, եւ սրա զրոյցը մեր վէպի մէջ մտել է իրանական կրօնի դժբաղ ազդեցութեամբ, ապա երբ վէպն այս դիւցազնին օժտում է դիւական դժերով, պէտք է ընդունել, որ այս դիւական դժերը յետոյ են մտել, քանի որ յայտնի է, թէ սրանք չկային հաւատարմի աւելանքում: Սկզբնապէս դեւ Միհրը (= դեւ Մհեր) նոյնքան անընդունելի մի գաղափար է, որքան խաւարակուռ արեւը:

Այնուհետեւ. ժողովրդական վէպի մէջ ուշագրաւ է այն, որ Մեծ Մհերը միանգամայն անխառն բարի դիւցազն է, չունի դիւական ոչ մի դիւ. նա գաղափարաւոր է, ինչպէս հրէից Սամսոնը, յունաց Հերակլէսն¹ ու վրաց Ամիրանը: Իսկ մեզ յայտնի է ոչ միայն Կանայեանից, այլ եւ Արեղեանից, որ Առիւծաձեւ Մհերի ու Պստիկ Մհերի զրոյցներն իրապէս միեւնոյն զրոյցի տարբեր դրուիւններն են լոկ եւ ուրեմն վէպի մէջ երկու Մհերի փոխարէն սկզբում եղել է մէկ Մհեր, որի երկձեղքուելով առաջ են եկել Մեծ Մհերն ու Մհերիկը²: Արդ, եթէ Մհերի առասպելի հնազոյն վարիանտը դեւ Մհերի առասպելն է, ինչպէս պէտք է բացատրել այն իրողութիւնը, որ պապն — Առիւծաձեւ Մհերն անխառն բարի դիւցազն է եւ քոռը — Պստիկ Մհերն է միայն բնաւորութեան երկուութեամբ օժտուածը: Մենք կարծում ենք, որ եթէ սկզբնական միակ Մհերն անխառն բարի դիւցազն չլինէր, նրա երկձեղքուելուց յետոյ նրա կտորներէց մէկը չէր կարող անխառն բարի դիւցազն ներկայանալ: Մնում է ընդունել, որ ինչպէս որ Արտաւազդի ու Շիրազի զրոյցների փոփոխակիների երեւան գալու ժամանակաբանական յաջորդականութիւնը զուգահեռ է ընթացել առասպելի դիւացման գարգացման, այնպէս էլ երբ վէպը նախ պա-

¹ «Հայ ժող. առասպելները», 359—360:

² Կանայեանց, «Զոջանց տան պատմականը», 45 ու Արեղեան, «Հայ ժող. վէպը», 170:

պին — Առիւծաձեւ Մհերին անխառն բարի բնաւորութիւն է տուել եւ թողին — Պատիկ Մհերին է օփտել բնաւորութեան երկուութեամբ, թէ բարի ու թէ չար գծերով, — ապա ժողովրդական ստեղծագործութիւնը սերունդների յաջորդականութեան այսպիսի կարգով հաւատարիմ է մնացել պատմական զարգացմանը՝ համընթաց շարժուելով դիւլացման զարգացման հետ:

Մհերի քարայրումն է Չարիսի ֆալակը, ձախտադրի աղը, Բախտանիւր: «Հոն աշխարհի ոսկին կուտուած է»: Մհերի «քեարէն ճրագի բուխ կընը»: Վերջապէս Մհերն, այն բանտարկեալը, որ կապուած էր մնալու մինչեւ աշխարհի վերջը, դուրս է թողնուած զբօսանքի (վիշապաքաղութեան դարերում ինչպէս կարեկից վերաբերմունք դէպի ահռելի կալանաւորը...) եւ դուրս է թողնուած հենց այն գիշերը, որ ժողովրդական հաւատալիքի ու երեւած կայութեան կախարդիչ թարգման բանաստեղծը երգել է այնքան գունագեղ:

«Համբաճման գիշեր, էն գիւթիչ գիշեր,
Կայ հրաշալի մի գիւթիչ վայրկեան...
Բացուած են ոսկի երկնքի դռներ,
Ներքեւ պապանձուած, լուծւած ամեն բան...
Սյն վեհ վայրկեանին չքնող գիշերի՝
Երկնքի անհուն, հեռու խորքերից
...Աստղերը թռած իրար են գալիս,
Գալիս կարօտով մի հեղ համբուրում
Աշխարհքից հեռու, լազուր կամարում...»¹

Այս միջավայրում ու պայմաններում է, որ «Մհեր էն քարից կ'ըլլայ, աշխարհ կազէ»: Այս գիւթական շրջանակի մէջ դրած դիւցազնը շատ հեռու է գիւթական հերոսի խաւարապատ վիճակից: Քարից ելլող ու ամէն տարի աշխարհն աչքող ձիաւոր Մհերն աւելի շուտ պահապան ողին է, որ գիւթիչ ու չքնող գիշերը շրջում է սրարշաւ՝ երկրին հսկելու: Սա՛, ո՛ւր, Աժգա՛հակն՝ ո՛ւր: Այս Մհերն աւելի շուտ յիշեցնում է գերման աւանդութեան հերոսին, որ մենացած է քարայրում եւ ահեղ ժամին ղէնք ու զրահով դուրս է գալու չարիքի ու չարերի դէմ կռուելու:

Մհերի զրոյցի ամբողջական քննութիւնը երեւան է հանում առասպելի լուսավայել խորքն ու դիւցազնի հրեղէն դիմագծերը,

որոնք ներդաշնակ են իրար: Սակայն այս չէ խանգարում, որ նկատենք այն հետքերը, որ զրոյցի ու հերոսի վրայ դրել է դիւլացումը: Դիւլացման այս հետքերն անհամեմատ են դիւցազնական տոհմավէպի ոգուն ու հերոսի հին տարերքին եւ, իբրեւ այսպիսիք, մատնում են այն իրողութիւնը, որ Մհերի մէջ գիւթական գծերը յետոյ են աւելացրած: Սակայն եւ այնպէս փաստ է, որ սրանք կան զրոյցի մէջ եւ սրանք են, որ երկուութիւն են տուել դիւցազնի բնաւորութեանը:

Մհերը կուտւած է հօր հետ, նախանձում է հօրը, հայրն անիծում է նրան... Եւ Մհերը փախուած է քարայրի մէջ մինչեւ աշխարհի վերջը... Նա պիտի ելնէ եւ կուտուրում անելով աշխարհն աւելի¹:

Այսքանից արդէն պարզ երեւում է Մհերի չար բնաւորութիւնը: Այն փաստը, որ նա կուտւած է դիւլացարտ հօր անիծում է ամպրոպային դիւցազնի կողմից, բնորոշում է նրան իբրեւ դիւլական հերոսի: Սակայն կարելի է բերել մի շատ համոզիչ ապացոյց էլ, որից կ'երեւայ, թէ դիւլացման հետեւանքով Մհերը ոչ միայն չար բնոյթ է ստանում, այլ եւ ներկայանում է իսկական աստուածամարտ: Զրոյցի փոփոխականի մէկի մէջ գտնում ենք հետեւեալ մեծարժէք հատուածը:

«Աստուած եօթ ձիաւոր խրեշտակ ճամխեց խէտ Մհերին կովիւ... կէս օրվնէ շուտ իրիկուն կուլան. Մհեր թուրն կէծակին կթայէր, խրեշտակներուն չէր բռնի, ամայ խրեշտակներն Մհերին շատ շարձարեցին: Մհեր աչք դէս էրկինք վերայ, Աստուծո՛վ խնդրեց, որ ուր ողորմութիւն դուռ բանայ վէր Մհերին: Աչք դարձուց վեր երկրին, տէսաւ, որ Ակովու քեարի տակ խասեր ի. էն տեղ քեար տոան պէս բացուաւ, Մհերն մէջ մտաւ, մնաց էն տեղ:»²

Կէօ հալա էն տեղն ի...»²: Այստեղ էլ դիւլացումը հասնում է իւր գագաթնակէտին, եւ հուր արեւ Մհեր-Միհրը, որ ծնուել էր վէմից եւ փակուած էր մնում քարաժայռի մէջ՝ դարերի վերջում իբրեւ գինավառ ու հեծեալ դիւլամարտ եւ իբրեւ ազատարար Մեսիա հանդէս գալու համար, դառնում է խաւարի մար-

¹ Երեղեան, «Հայ ժող. առասպելներ», 359—360:

² Կանայեան, «Սասնայ ձաք վէպի երեք փոփո-

մնացում, մի աստուածամարտ չարաղեւ, որ փակուած է Ակոփու քարի մէջ իբրեւ «զիւրասպի ի լեւոն Դարաւանդ կամ զմեր Արտաւազ ի ծայրս Այրարատայ ի Մասիքոհն...»¹:

4.

Մենք տեսանք, որ Միթրայի հայ փոփոխակներն — Արտաւազէն ու Մհերն — անկասկածելի դիւացման ենթարկուելով վերջ ի վերջոյ դարձել են չար Արտաւազը ու անիծեալ Մհեր: Արդ, հարց է ծագում, թէ

1 Գր. Մագիստրոսի «Թղթեր», ԼԶ. «Առ շննային Գրեգոր տեւտիս», 90—91: Գալով վրացական դիւցանդին, պէտք է տեսլ, որ Ամիրանն էլ է դիւացման պրոցեսսին ենթարկուել: Սրա բնաւորութեանն երկու թիւնն աւելի վաղ է նշել Ա. Խախանովը 1895 թուականին, քան մեր ուսումնասիրողներն Արտաւազին կամ Մհերին: «Ի դէմս Ամիրանի այս զոյցի, — ասում է Խախանովը, — մենք ունենք երկու շերտ: որում, որոնցից մէկի համաձայն Ամիրանը բարու աստուածն է, իսկ ըստ մյուսի՝ չարաղեւ է: Ամիրանը ջնջում է դեւերին, կուտ է երկրի դէմ նրա համար, որ աշխարհիս երեւոյն ամեն ինչ արդար ու կատարեալ չէ, ձգտում է կաթով չաղախուած ու ոչ թէ արիւնով հոսեցած հաց տալու մարդկանց... Միւս կողմից՝ Ամիրանի անձի հետ զուգորդուած է կռիւն ընդդէմ Աստուծոյ, Յիսուսի Բրիտանի: Ամիրանը ցանկանում է բնաջնջել մարդկանց... Նա ըմբոստանում է բուն իսկ Աստուծոյ դէմ եւ նրա հետ մրցել է սկսում, որի հետեւանքով շղթայուած է երկաթէ ցցից եւ մի անգամ սար շուռ է տուած նրա վրայ... Վրաց հեթանոսական կրօնի մէջ չարի Աստուածը պակասում է. այս թերին կարող է լինել Ամիրանը» (Хаханов, 42): Վրացի բանասէրի այս վերջին կարծիքն, ի հարկէ, լակ թիրիմացութեան արդիւնք է, որովհետեւ վրաց հեթանոսական կրօնի մէջ Ամիրան-Միհրը միայն բարի աստուած բնոյթ կարող էր ունենալ, եւ նրա նկարագիրը փոխուել է ազդեցութեամբ քրիստոնէական կրօնի, որն առասպելի մէջ իբրեւ գործող անձեր մտցրել է իւր Աստուծոյ ու նոյն իսկ Յիսուսին: Մի երկու խօսք էլ վրաց Արտաւազի մասին: Մեր հարեան ժողովրդի դիւցաւանական զոյցների մէջ մոռացուել է առասպելն Արտաւազի. որի պաշտամունքը միջազգային ծաւալ ունէր Առաջւոր Ասիայում: Սակայն վրաց ժողովրդական բանահիւսութիւնը պահել է յուշիկներ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ այստեղ էլ է եղել Արտաւազի հաւատալիքն ու առասպելը: Մինչեւ այժմ չեն գտնուած հետքեր վրաց բարի Արտաւազի մասին: «Արտաւազ-ի» կամ «Արտազի» նշանակում է «կախարդների զինւոր», «հմայների պետ» (նախապէս ղարաբին, քուրմի): Աւելի որոշակի են դիւացած Արտաւազի յիշատակները: Վրաստանի որոշ գաւառներում, ինչպէս ցոյց է տուել Վուկոլ Բերիձէի գաւառական բառգիրքը, «Արտազի» (= Արտազ-Արտաւազ-Արտաւազ) բառը դարձել է հասարակ գոյական եւ նշանակում է «ստանայ, պոչւոր»: Նոյն Բերիձէի տեսլով երբ իմերցիներն ու աւաղները յանդիմանում են իրենց անդադար երեւաններին, ասում են. «Օ՜ լին Արտաւազ», այսինքն «Վ» դու Արտաւազ», ձիւտ այնպէս, ինչպէս հայերը նման դէպքերում ասում են. «Վ» դու Չար-Յուլիանոս» (Բանբեր ՀԳԻ, Ա-Բ, 95):

արդեօք մեր դրականութեան մէջ չկայ մի որեւէ, թէկուզ փոքրիկ, թուցիկ, բայց անմիջական ապացոյց, որ վկայէր, թէ ոչ միայն Արտաւազի ու Մհերի, այլ եւ հենց իւր, լուսաւոր Միհրի հաւատալիքը փոխուել էր, վերածուել չար Միհրի դադարեալի, որի հետեւանքով Միհր անունը դարձել էր մի ծանր նախատական անուն կամ մակդիր, ինչպիսիք են հայոց մէջ կայէնը, Յուլան, Յուլիանոսը, Լենկ-Թեմուրը կամ, աւելի յարմար օրինակ, վրաց մէջ Արտաւազը:

Բարեբախտաբար կայ, եւ այս ապացոյցը տալիս է թովմայ Արծրունին:

Սա իւր «Պատմութեան» Գ. դպրութեան, ի՛նչ. գլխում («Վասն սքանչելեացն, որ ցուցաւ յիստանն Ռչտունեաց յամս զօրավարութեան Գաղկայ») նկարագրում է մի դէպք, որ կատարուել է Գաղիկ Ապուսմուս Արծրունու սպանութեան (895—879) ու Սարգիս-Աչոտ Արծրունու մահուան (904—907) արանքում ընկած ժամանակամիջոցում¹: Պատմած դէպքը մի սովորական խաչազոյցութիւն է: Մի նեստորական լուսամուտից ծածուկ մտնում է Ոստանի եկեղեցին, զոդանում «քառաճրագիւ փայտին հիւնեալ» ու «արծաթեղինաւ արտաբուստ պատեալ» խաչը եւ փախչում. ճանապարհին այսահարում է, զլուրում լեռան զառիվայրից եւ ջախջախելով մեռնում: Մի սովորական պատմութիւն, որ ինքն ըստ ինքեան առանձին հետաքրքրականութիւն չունի:

Բայց ահա տեսէք, թէ ինչ բառերով է բնորոշում պատմագիրը խաչազոյցին:

«Նոր ոմն Նարուզարդան կամ Զամբի, յայտնեալ ի յաղանդոյն Նեստորի, երեք թշուառեան վատաշուէր, ՎԱՏՄԻՐ Հ, զազանութեան չարիս ախտացեալ²»:

Այս «վատմիրհ» բառն, իբրեւ նորադիւտ բառ, առաջին անգամ մատնանշել է Հր. Աճառեանը եւ բացատրել է իբրեւ կողքին դրուած «վատաշուէր» բառին հոմանիշ³: Այս բացատրութիւնը ճիշտ է,

¹ Թուականների ստուգումը տեսէք մեր «Կարծեցեալ Զապուհը» յօդուածում («Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի», Ա-Բ, 250—251):

² Արծրունի, Գ, ԻԲ, 244, հմտ. նաեւ նոյնի 2-րդ ծանոթութիւնը, որ նշում է, թէ մի այլ ձեռագիր ունի «վատմիրհ» ընթերցումը:

³ Հրաչեայ Աճառեան, «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», Վենետիկ, 1913, էջ 208:

դալ իրրեւ դժոխական չաստուած մի: Բայց դասոնք բաւական չեմք համարիր մեր Նեոն անունը ստուգարանելու¹:

Ալիշանի հետաքրքրական տողերից մեր աչքում ուշագրաւ է այն, որ նա այնքան էլ չի վստահում Նեոն = Ներոն զուգադրութեանը («յոմանց կարծեցաւ Ներոն կայսր») եւ ընդհանրապէս իւր ձեռքի տակ եղած տուեալները բաւական չէ համարում «մեր Նեոն անունն ստուգարանելու»:

Ալիշանից մի տասնամեակ յետոյ նոյն բառի ստուգարանութեանը ձեռք է զարկում մի այնպիսի հեղինակաւորութիւն, որպիսին է մեծահռչակ հայերէնագէտ Հ. Հիւրշմանը: Սա հարցին մօտենում է զուտ ու խիստ լեզուաբանական տեսակէտից²: Հիւրշմանի ասելով Նեոն = Ներոն զուգադրութեան կոտորումը դեռ բաւական չէ. անհրաժեշտ է Ներոն անունն Նեոն բառ դառնալը հանդամանօրէն հիմնաւորել հայերէնի լեզուաբանական օրէնքներով: Պէտք է պատճառաբանել, թէ 1. ինչպէս է Ներոն բառի ր հնչիւնը դարձել ու 2. ինչպէս է Ներոն անունն վերջին վանկի օ հնչիւնն ընկել հայերէնում, որով Ներոնը դարձել է Նեոն:

Ըստ Հիւրշմանի՝ սրանցից առաջին երեւոյթի բացատրութիւնը հեշտ է. հայերէնում, յատկապէս փոխառեալ բառերի մէջ, ր փափուկ հնչիւնը յաճախ է փոխւում ու-ի, մասնաւոր երբ այս հնչիւնն ընկնում է ն-ից առաջ (հմմտ. πύρον = պոռնիկ, βαστέριον = բաստեռն, χιστέρνα = կիստեռն, μαρτύριον = մատուռն):

Աւելի մանուածապատ է օ հնչիւնի անկման բացատրութիւնը:

Հիւրշմանն ասում է, որ եթէ Ներոն բառը հայերէնին անցած լինէր նախահայկական, այսինքն մինչ-պարթեւական շրջանում, ապա լիովին հասկանալի կը լինէր այս օ-ի անկումը, որովհետեւ յիշեալ շրջանում բառի վերջին վանկի ձայնաւորի անկումն ընդհանուր օրէնք է հայերէնում (հմմտ. *dukter = դուտր, skesura = սկեսուր եւայլն): Բայց Ներոն բառը հայերէնին անցել է պարթեւական ու քրիստոնէական շրջաններում, երբ փոխառած բառերի վերջին վանկի ձայնաւորն այլ եւս չէր ընկ-

նում, ուստի եւ, օրինակ, յունարէն λαπαθ(ος), պահլաւերէն patkar, sāmān ու միջին պարսկերէն safsēr բառերը հայերէնում դառնում էին ոչ թէ «լապտր», «պատկր», «սահմն» ու «սուար», այլ լապտեր, պատկեր, սահման ու սուսեր: Այս բառերի պէս Ներոն բառն էլ պարթեւական ու քրիստոնէական շրջանում փոխ առնուելով հայերէնի մէջ կարող էր հնչուել կա'մ լրիւ Ներոն եւ կա'մ վերջին ու հնչիւնները կորցնելով դառնար սոսկ Ներ:

Ինչպէ՞ս է հապա Ներոնը հայերէնում դարձել Նեոն:

Հիւրշմանն այսպիսի բացատրութիւն է տալիս. պարթեւական կամ վաղ-քրիստոնէական շրջանում թէեւ ընդհանուր օրէնք էր, որ հայերէնին անցած բառերի վերջին վանկի ձայնաւորը պահպանում էր, սակայն պատահում էին բառեր, որոնք կորցնում էին այս ձայնաւորը. այսպիսիք էին կայսր, զօր (= դաւր) ու բիւր (= բեր) բառերը, որոնք ծագել են յունարէն χαῖσαρ, միջին պարսկերէն zāvar ու պահլաւերէն bevar բառերից՝ վերջին վանկում ր հնչիւնից առաջ կորցնելով ա հնչիւնը:

Պարթեւական ու վաղ քրիստոնէական շրջանի այս մասնակի օրէնքի ներդրածութեամբ է ահա, որ Հիւրշմանը բացատրում է Նեոն բառի՝ Ներոն անունից ծագելը, որի ժամանակ ն հնչիւնից առաջ ընկել է օ հնչիւնը:

Այս մասնակի օրէնքի ներդրածութեամբ ձեւաւորուած բառերի թիւը Հիւրշմանը դնում է չորս՝ Նեոն (= Ներոն) էլ հետը հաշուելով: Իսկ յունարէնից առած ու վերջին վանկի ձայնաւորի անկումով գոյացած ուրիշ բառ չէ մասնաւոր մեծանուն հայերէնագէտը, բացի կայսր բառից: Նրա «Հայերէնի քերականութիւնից» դիտենք, որ յունարէնից փոխառած չորս բառ — կիւնիկն, մատուռն, պաղատն եւ վիզն — առաջ են եկել χυνήριον, μαρτύριον, παλάτιον ու βίχιον բառերից¹: Սակայն Նեոն բառն ստուգարանելիս Հիւրշմանն այս բառերը չէ յիշատակում: Ինչո՞ւ: Այս պէտք է բացատրել երկու պատճառով. առաջին՝ որ այս բառերում կորչում է ոչ թէ մենակ ա կամ օ հնչիւնն, այլ ւօ ձայնախումբը եւ

¹ Ալիշան «Հին Հասարակ», 230—233:

² «Indogermanische Forschungen», XIX. Band, Strassburg, 1906, էջ 457—480. — H. Hübschmann «Armenia», § 3. — Arm. Nezn «Antichrist», էջ 472—475:

¹ Hübschmann «Arm. Gr.» 357, 363, 370, 383 ու 331:

թուլթեամբ, երբ Պոմպէոսը Տիգրան Բ. Մեծին յաղթելով՝ սրան Հռոմի դաշնակից դարձրեց: Սակայն ճիշդ մի դար տեւող երկարատեւ կռիւներից յետոյ յաղթանակեց Պարսկաստանը: Այս յաղթութեան հետեւանքով Պարսկաստանի պարթեւ թագաւոր Վաղարշի կրտսեր եղբայր Տիրիթ-Տըրդաւր 66 թ. Ք. Յ. Հայոց թագն ստացաւ Ներոն կայսրից Հռոմում եւ հայ Արշակունի հարստութեան հիմնադիր հանդիսացաւ:

Բայց Հռոմի այս իրական պարտութիւնն սքողուեց արտաքին ձեւերով ու չքով եւ յաղթանակի դունաւորումն ստացաւ: Ժամանակակից Տակիտոսը պատմում է, թէ Պարսկաստանի պարթեւ թագաւոր ամբարտաւան Վաղարշը պահանջում էր Կորբուլոնից, որ իւր եղբայր Տրդատի վրայ ծառայութեան ստուեր չձգուի, սուրբ մէջքից չարձակուի, չարդելուի զրկախառնումը հռոմայեցի կոնսուլների հետ, սրանց դռանը նա չը սպասէ եւ Հռոմում հիւպատոսական պատիւներով ընդունուի (Տարեգիրք, ԺԵ, Լա): Իսկ մերձ-ժամանակեայ Դիոն Կատիոսը Տակիտոսի համաձայն պատմում է, թէ ինչպէս Տրդատ-Արտաշէսը Հրանդէա-Նոանդ տեղում երկրպագելով Ներոնի կիսանդրուն, որ հաստատուած էր բարձր բեմի վրայ, զոհարեթութիւնից յետոյ թաղը գլխից հանելով դրաւ կայսեր պատկերի ոտների առաջ: Եւ ապա, — շարունակում է պատմագիրը, — ծաղկահասակ Տրդատը ձի հեծած, 3000 հեծելազորի, իւր ոսկեսաղաւարտ ամուսնու ուղեկցութեամբ, մոզերի ու բազմաթիւ հռոմայեցւոց հետ ցամաքով Հռոմ ուղեւորուեց արքայական շքով: Քաղաքները նրան ընդունում էին հանդէսներով ու ցնծութեան աղաղակներով: Բոլոր կարիքները հոգացւում էին ձրի. օրական ծախքը «երկերիւր բիւր դահեկան» (ըստ Գարազանի՝ 2 միլիոն դրամ, իսկ Ferdinand Justiի «Geschichte des Alten Persiens», Berlin 1879, էջ 169 ունի 200.000 դենար): Հանապարհօրդութիւնը տեւեց 9 ամիս: Իտալիայում Տրդատ-Արտաշէսը Ներոնի ընդ առաջ ուղարկուած կառքով նախ հասաւ Նէպոլիս. այստեղ «հակառակ հրամանի, որ վաղապէս — թուրն արձակէ, շատ ու բաւական համարելով սուրբ պատեանը միւսի, թէպէտ եւ ծունկը գետնին դնելով եւ ձեռքերը կրծքին՝ կայսրին «Տէր»

կոչեց եւ երկրպագեց»: Ապա գիշերով Հռոմ մտաւ: «Քաղաքն ամբողջ զարդարուած էր ձրադներով ու պսակներով. ամենուրեք խուռն բազմութիւն. մանաւանդ հրապարակը լի էր ամբոխով... Ժողովուրդը կարգ կարգ, սպիտակ հանգերձներով ու դափնիներով. զօրքը զինավառ ու զարդարուած... Տանիքներն անդամ ծածկուած էին բազմութեամբ... Հետեւեալ օրն արեւածաղին ինքը Ներոնը յաղթութեան պատմութեանով հրապարակ մտաւ ծերակոյտի եւ թիկնապահների հետ եւ թեմ բարձրանալով կայսերական աթոռը նստաւ: Ապա Տրդատը իւրայիններով չըջապատուած՝ սրանց հետ հասաւ բեմի առաջ եւ ցնծութեան աղաղակների տակ երկրպագեց կայսեր: Արշակունին չիթթուած դունատուեց, բայց զսպելով իւր գոռոզութիւնը՝ խոնարհուեց՝ այսպէս դիմելով Ներոնին. «Տէր, ես զաւակն եմ Արշակի, եղբայրը Վաղարշի ու Բակուրի եւ քո ծառան: Եկայ քո մօտ, որ իմ աստուածն ես, երկրպագելու քեզ իրրեւ Միհր աստծու»: Ապա Տրդատը կայսրի հրամանով բեմը բարձրացաւ, նստաւ Ներոնի ոտների տակ, եւ սա թագը դրաւ նրա գլխին: Թատերական խաղեր էլ տեղի ունեցան ծերակոյտի հրամանով: Թատրոնը... գլխովին ոսկեղօծ էր, եւ բոլոր կարասին ոսկեպատ, ուստի եւ այս օրը կոչուեց ոսկեղէն օր: Հանդիսականներին արեւի տապից պատուարող վարազոյրները ծիրանուց էին: Մէջ տեղը նստած էր Ներոնը ոսկեհուս հանդերձով... Հանդիսաւոր խաղերի ու խնձոյքների ժամանակ «կառավար» ու «քնարահար» կայսրը գլխի չեկաւ ամբարտաւան ու դոռող արեւելեան թագակրին, որը սակայն իւր կարծեցեալ հաճոյականութեամբ, ողորական ու հնազանդութեան խօսքերով արժանացաւ մեծապարգէնների, որոնց գինը հասնում էր «հինգ հազար բիւր դահեկանի» (ըստ Justiի, էջ 170 «50 միլիոն դենար»): Բացի այս՝ Տրդատը «հրաման ստացաւ Արտաշատը չինելու», որի համար էլ գործաւորներ տրուեցին կայսրից» (Դիոն, ԿԲ, 19—23, ԿԳ, 1—7: Հմմտ. Ա. Մ. Գարազանի, «Քննական պատմութիւն Հայոց», Բ, Ժա, § 8—10, էջ 231—240):

Այս անօրինակ ուղեւորութիւնն ու ընդունելութիւնը Հռոմին նստել է մի ահօնելի գումար: Հաշուելով «հնագոյն արծաթ դե-

մի Յուլիանոս Ուրացողի մասին վատ յուշիկներն այնքան վառ են մնացած լինում հայ ժողովրդի մէջ, որ սա ստահակ երեւաներին անուանում է «Չար Յուլիանոս»¹։ Հասկանալի է, որովհետեւ գիտենք, թէ Յուլիանոսի ժամանակ հայերը քրիստոնեայ էին, մասամբ բիւզանդացւոց հպատակ ու մասամբ էլ՝ հարեւան։ Նոյնպէս բմբունելի է, երբ անունը մի Լենկ-Քէմուրի, որի ձեռքից այնքան հուր ու սուր է տեսել հայ ժողովուրդը, մեր բարբառներում դառնում է հասարակ մահուան՝ «յամառ, չարագործ մարդ» նշանակելով²։ Մի եւ նոյնը կարելի է ընդունել նաեւ Կայէն ու Յուդա նախատական մակերիւրների համար. այս անուններն ու սրանց հետ կապուած բացառական զաղափարները հայերին անցել են քրիստոնէական գրականութեան հետ միասին։

Իսկ Ներոնը։

Հայ ժողովուրդն անձամբ հալածանք չէ կրել նրանից։ Նրա մասին վատ յուշիկներ ու զրոյցներ կարող էին անցել օտարներից միայն, միջնորդաբար։ Այս պարագայում անբմբունելի է, թէ ինչու Ներոնի յիշատակն այնքան վառ է մնացել Հայաստանում, որ նրա անունը հայ գրականութեան մէջ դարձել է Դերաքրիստոսին համազօր մի բառ, իսկ այն ժողովուրդների մէջ, որոնք իրենց կաշու վրայ են զգացել հալածող կայսեր հրաշէկ խարանի մրմուռները, կայ միայն Անտիքրիստոս բառը։ Արդեօք զարմանալի չէ՞ր թուալ, եթէ, օրինակ ասենք, Արդիւլ-Համիդ բառն ատելի մականուն դառնար ոչ թէ հայոց, յունաց կամ ասորիների մէջ, որոնք Տաճկաստանում դառնակսկիծ օրեր են քաշել կամ տեսել այս սուլթանի օրով, այլ դենք թէ հարեւների կամ իուլանտացւոց մէջ։

Նեոն բառի ստուգաբանութեան ժամանակ կայսր = Կեսար զուգադրութիւնը մէջ բերելը մեր կարծիքով ոչ թէ հաստատում է Նեոն = Ներոն զուգադրութիւնն, այլ, ընդհակառակը, խարխլում։ Խարխլում է, որովհետեւ Կեսար յատուկ անուն «կայսր»

բառ դառնալը միայն հայերէնում չէ կատարուել, այլ շատ ուրիշ լեզուներում էլ։ Այսպէս նոյն անունից յունարէնն ունի *καίσαρ*, գոթերէնը՝ *kaisar*, գերմաներէնը *Kaiser*, արաբերէնը՝ *qaisar*, լատիներէնը՝ *caesar*, ռուսերէնը՝ *цезарь* ու *царь* եւայլն¹։ Այն ինչ Նեոն = Ներոն զուգադրութիւնը Միթրաեան-Հիւրչմանական ստուգաբանութեան համաձայն կայ մեն-մենակ հայերէնում։ Հայոց արտակարգ ու բացառիկ յիշադրութիւնը մեզ անհաւանական է թւում։

Այսպիսով, երեք հանգամանք, այն է՝

1. Յունարէնից փոխ առած բառի վերջին վանկի օ ձայնաւորի անկման եզակի դէպքը հայերէնի մէջ պարթեւական ու վաղ-քրիստոնէական շրջանում։

2. Հայ-հռոմէական յարաբերութիւնների բարեկամական բնոյթն ու՝ հայերի հեթանոս լինելը Ներոնի ժամանակ եւ

3. Նեոն = Ներոն զուգադրութեան, բացառապէս հայերէնում միայն գոյութիւն ունենալը

կասկածի տակ են ձգում Նեոն = Ներոն բացատրութիւնը եւ հարկադրում փոխտուելու մի ուրիշ ստուգաբանութիւն, որ ոչ միայն հնարաւոր ու հաւանական լինի լեզուաբանական օրէնքների տեսակէտից, այլ եւ չհակասէ պատմական միւս տուեալներին էլ։

Ստորեւ մենք առաջադրում ենք մի նոր ստուգաբանութիւն, եւ թւում է թէ այս ենթադրութիւնը բաւարարում է յիշեալ երկու պահանջներն էլ։

(Շարունակելի։)

ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԴԱՆԻԳԵԱՆ

Նրեւան։

¹ Ամատունի, 540, Աճառեան «Հայերէն գաւառ-բառարան», 877. — «Չար Լիանոս, Չար Գլիանոս, Չար Յուլիանոս»։

² «Հանդէս Ամօրեայ», 1898 (Յովհ. Գաղան-տէմիր (= Լենկ-Քէմուր) — յամառ, Գէգ, արագործ մարդ»։